

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻՆ. ՅԱՐԻ 1911

Տարեկան 15 ֆր. տակի — 6 դր.:
Ղեցասնեայ՝ 8 ֆր. տակի — 3 դր.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1-50 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻՒ 9, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՊԱՅՄԱՆԱՆ

ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԿԱՆԱՆՆԵ ԿԱԶՄԱՆԱԹԻՒՆ ԲԱՅՈՒՆ

Եր ազգի պատմութեան համար Մամիկոնեան տոհմի ծագման ինչիւր թերեւ աւելի կարեւորութիւն ունի քան ընդունուած է կարծել. եւ իսկապէս այս նշանաւոր ցեղի ծագման մասին եղած աւանդութեան ետեւ թաղընուում է մի այլ, աւելի ընդհանուր բնոյթ ունեցող մի խնդիր. դա Հայաստանի մէջ եղած հնդիկ-արիական գաղութների խնդիրն է:

Սա կը ցանկայի միայն ցոյց տալ որ Մամիկոնեանց Հայաստան գալն էլ մի

եղելէ է արիացի եկուորների պատմութիւնից:

Փաւստոս Բիւզանդի, յորենացու¹, Սերէոսի² եւ այլոց ասածներից երեւում է որ Մամիկոնեանները եկել են մեր երկիրը Ճենաստանից եւ որ այդ Ճենաստանը կամ այժմեան Ղինաստանն է կամ, առնուազն, նրա մի մասը: Եթէ ուզենանք քննել պատմիչների աւանդածը այս մասին նախ եւ առաջ հարց կը ծագէ. կարո՞ղ էին արդեօք Մամիկոնեանների նախնիքը գալ Ղինաստանից թէ ոչ: Դորան միայն մէկ պատասխան պէտք է լինի. այո՛, կարող էին եւ ահա ինչու: Ղինացիները ծանօթանում են հեռաւոր աշխարհներին քրիստոնէական դարեջրանից շատ առաջ: Դեռ Բ. դարին (Ն. Զր.) նրանք զիտէին Ատրիքի եւ Միջագետքի գոյութեան մասին. ըստ ենթադրութեան Պարկերի³ եղել են նոյնիսկ այդ երկիրները այցելող շինացիներ: Նոյնպէս ծանօթ է եղել նրանց եւ Բակտրիան: Հնդկաստանի վերայով Բակտրիա եկած

¹ Բ., 81:

² Ըստ Պետեր. հրատ.:

³ Պարկեր «Ղինաստան», էջ 36—37 ըստ Մ. Մ. Թարգմ.:

Ճանապարհորդ Չժան-Յեանը տեսել է այն-
տեղ իրա երկրից բերած ապրանքներ, Դա
նշանակում է որ Չինաստանի եւ Բակտրիայի
միջեւ եղել են քիչ թէ շատ կանոնաւոր
յարաբերութիւններ, Հռովմէացիների հետ
էլ չինացիները յարաբերութիւններ են
ունեցել Բրիտանական ժամանակաշրջա-
նից առաջ: Հռովմէացիները, ըստ վկայու-
թեան Պլինիոսի¹ ստանում էին Չինաս-
տանից մետաքս, երկաթ, մորթ եւ այլն²:
Ծամաքով ուղարկող ապրանքը անցնում
է եղել Պարթեւաստանի վրայով, Պար-
թեւներին մեծ շահ տայով, Ըստ պ. Գիրտի³
պարթեւական մայրաքաղաքից եղել է մի
կանոնաւոր ճանապարհ, 1600 անգլիական
մղն երկարութեամբ, որ տանում էր դէպի
Չինաստանի սահմանները: Սակայն թէ
Բակտրիան եւ թէ նրա սահմանակից
երկրները ստանում էին Չինաստանից եւ
չոջականներից ոչ միայն ապրանք, այլ եւ զաղ-
թականներ: Անվերջ խառնակութիւններ
եւ պատերազմներ ստիպում էին Չինաս-
տանի բնիկ եւ այլազգի բնակիչներին
ապաստան գտնել ուրիշ երկրների մէջ:
Խիւնգուների (չոնների) անդադար յար-
ձակումները չինական գաւառների վերայ,
այն հետեւանքն ունեցաւ, որ այնտեղ
բնակող բազմաթիւ ցեղեր հեռացան իրենց
հայրենիքից: Չինական աղբիւրներ⁴ ի միջի
այլոց՝ հաղորդում են որ Բրիտանիայից առաջ
165 թուին⁵ սկսուել է գաղթը այն ցեղերի,
որոնք եւրոպացիներին յայտնի են հնդկ-
սկիւթացի բնդհանուր անունով: Այդ
ցեղերի մեծ մասը եղել է ծագումով
տուրանեան: Նախ հաստատուելով հնդկ-
սֆիդականական սահմանագլխի վերայ, նոքա
ապա հիմք դրին հնդկ-սկիւթական կո-
չուած պետութեան, որի գոյութիւնը,
սակայն, երկարատեւ չեղաւ: Քանի որ գաղ-
թականների հոսանքներ հասնում էին մինչեւ

Պարթեւաց երկիրը, զարմանալի չէր լինի
եթէ նրանք մոնղոլն եւ Հայաստան: Դնչ-
պէս կը տեսնենք, իրօք այդպէս էլ եղել
է: Այս ի նկատի ունենալով՝ հիմք չէ
մնում ենթադրելու որ Խորենացին եւ ու-
րիշները չփոթած լինէին Օններին Օսների
կամ մի այլ մօտակա ժողովրդի հետ:
Թերեւս տարօրինակ թուի եթէ ասեմ
որ «Օննաստան», եւ «Օնն», անունների
միջոցով կարելի է պարզել Հայաստանի եւ
Չինաստանի պէջնական յարաբերու-
թեանը: Սակայն այդ այդպէս է: Բանն
այն է որ Չինաստանը մշտական անուն
չունի⁶:

Նրկիրը անուանում է այնպէս, ինչ-
պէս եւ Թագաւորական Տունը: Թագա-
ւորող հարստութիւնը փոխուելով՝ փոխ-
ւում է թէ երկրի եւ թէ ժողովրդի ա-
նունը: Այս պատճառով այն ժողովուրդները
որոնք ծանօթացել էին Չինաստանին Յին
Տան իշխանութեան ժամանակ Չինաստանը
կոչում են Յին կամ Chine, Cina,
Յոյնպէս ունենին չինաց երկիրը յայտնի է
որպէս КИТАЙ (Կիտայ), Կիդան Տան
անունից: Անալոգիայով բնական կը լինէր
ենթադրել որ հայկական Օնք, Օննաս-
տանն եւս պէտք է կապ ունենայ նման
անուն կրող իշխանական մի Տան հետ
(անկախ այն բանից թէ այդ Տունը ամբողջ
Չինաստանի վերայ իշխանութիւն ունէր
թէ նրա մի մասի վերայ միայն): Դակապէս
էլ եթէ ուշադրութիւն դարձնենք չինական
աղբիւրներին, կը տեսնենք որ այդ երկրում
երբեմն գոյութիւն է ունեցել զին կոչուած
թագաւորական մի հարստութիւն: Բրի-
տոնեական դարեշրջանը սկսուելուց հինգ
դար առաջ Չինաստանում եղել են
124 աւատական իշխանութիւններ, որոնցից
15ը համարւում էին առաջին կարգի
ամենահզօր եւ անուանի. Այս 15ից մէկը

¹ Անթ.² Պարկեր, 104:³ Larousse-ի մեծ բառարան, Indo-Scythae.⁴ Монахъ Іакинѳъ „Собрание свѣдѣній о наро-
дахъ, обитавшихъ въ средн. Азіи въ древнія времена“,
յառաջարան:

եղել է Ֆէն կոչուող հարստութիւնը, յսկանս նահանգի մէջ¹։

Ուրեմն մեր նախնիքը ժնաստան ասելով հասկանում էին շինական այն նահանգը, որի մէջ իշխել է մեն հզոր Տոււնը։ Բնական է ենթադրել որ հայերը ծանօթացել են Ձինաստանին հէնց մեն Տան հպատակների միջոցով։

Գ. դարում (Ն. Բր.) Յին հզոր հարստութիւնը, յաղթելով աւատական բոլոր իշխաններին, հաստատեց միապետական կազմ²։ Թերեւս այդ լինի պատճառը որ Մամիկոնեանների նախնիքը, մեն Տան իշխանները, գահն ու կառավարները կորցնելով՝ ստիպուեցան փախչել դէպի հեռու երկիրներ (չորս մասին տես ստորեւ)։ Բայց կան եւ ուրիշ ցուցմունքներ, որոնք հաստատում են որ Մամիկոնեանները եղել են մեն հարստութեան շառաւիղ։ Մովսէս Պարենացին երկարօրէն պատմում է Մամգուէի մասին, Ստեփան Օրբէլեանն էլ, նոյնպէս եւ Վրաց աւանդութիւններն ու յիշատակարանները մանրամասն նկարագրում են Օրբէլեանների ճննացի նախնիների արտաքինը՝ հասակը եւ այլն։ Սակայն եւ ոչ մէկը ոչ մի բան չէ ասում որ ճննացի գաղթականները ունենային մոնգոլական տիպ։ Մինչդեռ եթէ Մամգուէն կամ առաջին Օրբէլեանը ունենային մոնգոլական տիպ, դա չէր կարող չգարմացնել հայերին ու վրացիներին, որոնք սովոր չէին տեսնել մոնգոլական աչքերի ու գանգի տարօրինակ ձեւը։ Ընդհակառակը, նկարագրութիւններին եւ Օրբէլեանների նախնիքը եղել են կամ արի կամ արիւնների նման մի ցեղից եւ կարելի է հաստատել որ Մամիկոնեանները Ձինաստանի սահմաններից լինելով հանդերձ, չեն եղել մոնգոլ չինացի։ Այդ հանգամանքը չէ հակասում մեն Տան մասին իմ ա-

սածին, վան զե Ֆէն Տանն էլ մոնգոլ ցեղից չէր։

Այստեղ աւելորդ չէ լինի փոքր ինչ շեղուել մեր թեմայից եւ ասել մի քանի խօսք ձեռնաստանում եւ Ձինաստանում ընկող արիւնների մասին։ Ոնչպէս երեւում է հնդկական արքայազան դրքերից, արիւնները եկել էին Հնդկաստան հիւսիսից։ Նոցա հայրենիքը Այրիանա - Վանգոն էր, ինչպէս ենթադրում են այն երկիրը, որտեղից սկիզբն են առնում Ռքսոս եւ Նազարսոս (Ամու - Դարիա եւ Սըր - Դարիա) գետերը։ Ուրեմն երկրից դուրս գալով՝ արիւնները ցրուեցին այս ու այն կողմ՝ բռնելով ահա գին տարածութիւններ։ Մի մասը գնաց Նրան, երկրորդը՝ Արալ - Կասպեան տափարակը (Տուրան), երրորդը՝ Հնդկաստան³։ Նրանում նրանք՝ սեմականների հետ խառնուելով՝ հիմնեցին բակտրիական պետութիւնը (մեր դարերջմանից 1400—1500 տարի առաջ)։ Հնդկաստան անցնող մասը առաջ ընկալութիւն հաստատեց Պենջաբում, յետոյ տարածուեց ամբողջ հիւսիսային Հնդկաստանի մէջ, այնուհետեւ էլ գաղթականները ուղարկեց դէպի Դեկան (հարաւ. Հնդկ.)։ Սակայն արիւնները անցոր եղան յաղթելու Դեկանում ընկող սեւամորթ ցեղերին։ Հաւանական է որ հէնց այս անցածորութիւնից յետոյ է որ նրանք՝ արիւնները՝ ստիպուեցան ուրիշ տեղ ընտրել ու հաստատուեցին Հնդկաստանին սահմանակից շինական նահանգների եւ արեւելեան թուրքեստանի մէջ։

Ձինաստանում արիւնները՝ կամ աւելի ճիշտն ասած՝ արիսհդիկները՝ ընկալում էին յուս - բէլ եւ յու - նան նահանգների մէջ (հարաւ. Ձինաստան), եւ յայտնի էին Սաւ (‘‘հարաւային այլազգի’’) ընդհանուր անունով⁴։ Այս ժողովուրդների հետքերը

¹ Անգլ. допотопные предхвѣдоженіе, էջ XX եւ հետեւ...

² Անգլ.

³ Бар. Исхаре «Древняя индия», էջ 132 եւ հետեւեղերը։

⁴ Յակոբ. Предхвѣдоженіе, էջ V.

նկատելի են նաեւ Պամիրում ու արեւելեան թուրքեստանի մէջ: Նորա ունեին իշխանական հարստութիւններ: Այդ հարստութիւններէց մէկը՝ ամենահզօրը Ղին կոչուող Տունն էր, որի մասին արդէն խօսել եմ: Ընենրը թէեւ հարաւային իշխաններ էին, սակայն յաջողեցան անցնել կենտրոնական Չինաստան եւ այնտեղ իշխել: Նրանց նստատեղի եղաւ Մենան նահանգի՝ Ընեն-ճօէու քաղաքը: Հին եւ հզօր ցեղ էր Ընենաց ցեղը: Նա սերունդ էր Շուն (Шунь) թագաւորի, որի պայազատներից մէկը ամուսնացաւ Վու-Վահ հզօր թագաւորի աղջկայ հետ (մեր դարերջմանից մօտաւորապէս 1130—1150 տարի առաջ), ստացաւ մի գաւառ (Ընեն գաւառը) եւ հիմնադրի եղաւ Ընեն Տան²: Այդ տոհմից թագաւոր եղան 24 հոգի (644 տարուայ ընթացքում): Տոհմի գլխաւորը՝ նահապետը կոչուում էր Մու-Գուն Ման, Գույ (Гуй) յորջորջմամբ: Նթէ այս ամբողջը թարգմանելը, կը ստանանք “մօրուքաւոր առաջնակարգ իշխան, հարաւային պլազգի Գույ”,³ Գուն-Ման (Մանաց իշխան) եւ Մանգուն կամ Մամգուն արդեօք նոյնը չէ: Կայ մի հանգամանք եւս որ ստիպում է ինձ՝ Մամիկոնեաններին ճենական Մանգունների սերունդ համարել:

Միբիրիայի Մերձծովեան (Приморская обл.) նահանգի մէջ ներկայումս էլ գոյութիւն ունի Մանգաւ կոչուող ցեղը (նոյն եւ Օւլէ): Այդ ցեղի աղերար. Ընենաց հարստութեան հետ կասկածից դուրս է: Նորա պահպանել են արեւելեան ծագման նշաններ (տես “Энциклопедич. Словарь Брокгауза и Ефрона”, Мангун): Դա

զեւ քիչ է. արծիւը այնպէս են պատուում, որ նոյա Բուր Կենքի առջեւ ցցաւած են արծիւներ՝ երկայն ձողերի վրայ: Այսպէս տեսնում ենք որ Ընեն հզօր հարստութեան սերունդը թէեւ բաժանուած երկու մասի՝ սակայն եւ այնպէս ունի երկուսին էլ յատուկ գծեր. ընդհանուր ծագում (հնդիկ-արիական), ընդհանուր անուն (Մանգուն եւ Մամգուն-Մամիկոնեան), ընդհանուր դրօշ (արծիւ)⁴:

Անկարելի է որոշել Մամիկոնեանց գաղթականութեան ճիշտ ժամանակը: Սորենացին ցոյց է տալիս երրորդ դարի (Յ. Բր.) վերջը, Սերէսուր (աւելի ճիշտն ասած Անանուր)⁵ նոյն դարի կէսը: Ո՛չ այս է ճիշտ, ո՛չ էլ այն: Առաջին Մամիկոնեանը, որի մասին յիշում են մեր պատմիչները՝ Արտաւազդն է: Սա եղել է “սպարապետ ամենայն զօրաց Հայոց [Մեծաց]”, “տէր հետեւակալգորու եւ այրեւհիյ”, “նախաւարապետ”⁶, եւ այլն: Նորա մասին յիշում են Ագաթանգեղոս, Փաւստոս եւ արարական “Ագաթանգեղոս”ի հեղինակը, իսկ Մովս. Սորենացին անուանում է նրան Մանգակունի⁷: Արտաւազդի որդու՝ Վաչէի մասին Փաւստոսը ասում է, որ նա եղել է “յազգէ սպարապետութեան Հայոց”, եւ “բուն սպարապետ”⁸: Այսպէս ասողն անշուշտ ի նկատի ունի որ Վաչէից առաջ գոնեայ 2—3 սերունդ եղել են սպարապետ: Նթէ որդու մասին ասում են որ նա է “յազգէ սպարապետութեան”, դա կը

¹ Երեւոյ տեղ:

² Արծիւ՝ երբեւ Մամիկոնեանների տոհմային դրօշ՝ Փաւստոս 68 եւ 260 (ըստ 1889ի հրտ.) նշանակէ Գույի քանդակները:

³ Н. Марр “Крещение армян, грузинъ . . .” էջ 118, 123, 137.

⁴ Խոբ. II, 76: Անցողիկի ասեմ որ Մանգակունիներն եւս կարող էին նոյնպէս Մաներից (հնգկական արիներէրց) լինել. Մեն-Դա [Դա՝ չինեթե՛ մեծ] -Գուն եւ Մաների մեծ իշխան: “նոյա կալուածներն էլ Տարեւուտ էին:

⁵ Փաւստոս, 1889ի հրատար., էջ 9:

⁶ Փաւստոս, էջ 20:

¹ Չինաստանի կենտրոնը՝ Խե-Նան նահանգն էր. նրանից դէպի հարաւ գտնուում էր Խու-բէյ մեծ նահանգը, իսկ աւելի հեռու գէպի հարաւ՝ Խու-Նան:

² Չեն Տան մասին՝ Եսակիթ, ԽՈՍՈՒՄ. ԷՅ քր. ԽՅՅԻՒ.

³ Խո- չինարեն նշանակում է մօրուք: — Մ-ն ընդհանուր անուն էր հարաւ. պլազգիների — Գ-ն աղերար էր որ կրում էին առաջնակարգ իշխաններ:

նշանակէ որ ոչ միայն հայրը, այլ եւ մեծ հայրը նոյն պաշտօնն ունէին: Ուրեմն Մամիկոնեան ցեղից առաջին սպարապետը՝ Արտաւազը չէր, հետեւապէս նա ոչ էլ առաջին Մամիկոնեանն էր: Պէտք է դարերի խորերը երթալ: Օտար պատմիչներից գիտենք որ 68—67 թուերում (Ն. Բր.) Տիգրանակերտի պաշտպանների զինաւորը՝ Մանկայ (Μανγκαιος) զորապետն էր¹: Այս անունը մտածել է տալիս, արդեօք նա չէր կարող Մամիկոնեան լինել (նոյնն ենթադրում են Արնոյն „Арменія въ эпоху Юстиніана“, էջ 415 եւ Գր. Պալաթեան „Очеркъ истории Арменіи“, էջ 183): Կարելի է հաստատել որ Մանկայը եթէ չէ էլ եղել Մամիկոնեան, գոնեայ պէտք է նրանց ազգակից Մաներից լինէր (Ման՝ ժողովրդի անուն եւ Կայ = Գուշ?): Մակայն կասկածից զուրս է որ 51 թուին (Ն. Բր.) յիշուող² հայ պարթեւ զօրքի սպարապետ Մանակ³ եղել է Մամիկոնեան, նոյն ցեղիցն էր անտարակցայ եւ այն սպարապետ Վասակը որ բանակցութիւններ է վարել յաղթուած Հռովմէացիների հետ 61 թուին (Յ. Բր.)⁴: Թէ անունը՝ Վասակ՝ որ պատահում ենք զինաւորարար Մամիկոնեանների մէջ եւ թէ պաշտօնը՝ սպարապետ՝ շատ պարզ ցոյց են տալիս այս երկու զօրավարների ծագումը: Հետեւապէս բաւականաչափ հիմք կայ կարծելու որ Շեն տոհմը եկել է Հայաստան ոչ ուշ քան Գ դար Ն. Բր.⁵:

¹ Хадатьянъ „Очеркъ истории Арменіи“, 193:

² Տիգրանակերտի նրամանատարին՝ Μανγκαιος անունը (յամի 69 Ն. Բ.) կը յիշէ Ապոլիանոս Միհրիատ. Պատերազմ. գլ. 84:

³ Хад., էջ 229—230:

⁴ Տակեւ. 15, 14:

⁵ Արքիան, Ас. гл. Alan, 12 (աղ. Müller 251, 15):

⁶ Էնթազըն կարելի է որ Արտաւազը իրա մատուցած խաչը ժողովրդի մեծերի եւ Տրդատի

Շենաց թագաւորութեան անկումը վերաբերում է՝ ըստ իմ հաշուի՝ Ն դարին Ն. Բր.: Սակայն ճեները չմատուցելով՝ նորից կարողանում են պատուաւոր տեղ գրաւել: Նոցա նահապետի որդի Վանը՝ Յի երկիրը փախչելով՝ հաստատուում է այնտեղ եւ փոխում է իր անունը՝ դառնալով Տիւեան: Վանի թոռան թոռը՝ Վու-Պիի մեծապէս զօրանում է, իսկ Վու-Պիի որդի Տիւեան-Պէն՝ իշխան Պուան-Գուսինց գահը խելով՝ ինքը գահնում է Յիի թագաւոր: Նորա յաջորդները տիրում են Յիին 158 տարի, ընդ ամենը լինելով 7 թագաւոր: 223ին (Ն. Բր.) ճեները նորից սոսկալի հարուած են ստանում եւ ընդմիշտ հեռանում են քաղաքական սպարեզդէց: Հինաստանի բոլոր թագաւորութիւնները տեղ են տալիս յաղթական Յին հարստութեանը, որն եւ հաստատում է միապետութիւն¹: Շեներն, հետեւապէս, կարող էին փախչել դալ մեր երկիրը կամ Ն դարում, երբ նրանք թագաւորութիւնը կորցնելով առհասարակ ջրուեցին, կամ Գ դարում (Ն. Բր.), երբ իրանց մնացորդները (այսինքն Յիի թագաւորները) նորից յաղթուեցին եւ ջրուեցին: Դնձ այնպէս է թուում, սակայն, թէ ճեները երկրորդ անգամ յաղթուելուց յետոյ էլ որոշ ժամանակ Չինաստանում մնացին ապրելով Յիների տիրապետութեան տակ եւ նոցա “եղբայր”² համարուելով (չինացիներն սովորութիւն ունէին՝ իրբեւ հաշտութեան պայմաններից մէկը՝ իրենց համար իրաւունք խնդրել

կեանքը ապաւելու համար ստացած ինձ Տարտի մի մասը եւ գա իրբեւ հիմք ժողովրդի խորեացոյ՝ Մամիկոնեանների Տարտում հաստատուելու զոյցի համար:

¹ Յակինթ, ժող. ք. քրքրեմ, XXV.

² Անգ:

³ Յակինթ, 21:

⁴ Համեմատի խորեացոյ “զոյցեակորդիքը” Բ, 81:

յաղժողը՝ «եղբայր» համարուելու¹։ Բայց դեռ յոյսը չկորցնելով՝ նախնեաց երկրին նորից տիրանալու՝ նորա մանանկեցիկն այն մեծ ապստամբութեանը, որ տեղի ունեցաւ Բգարում (Ն. Բր.)²։ Այս անգամ էլ, սակայն Յիւնիքը յաղժող հանդիսացան եւ զաւեցին խռովարարներին։ Ահա, ըստ երեւութի, այս վերջնական պարտութիւնից յետոյ է, որ Շին սոհմի մի մասը իրենց չորսպատոշներով ծանապարհ ընկաւ դէպի հեռու երկիրներ։ Ազգային պատմիչներից երեւում է որ ձեները եկան նախ Բահլ³ եւ սիրալըր ընդունելութիւն գտնելով՝ մտադիր էին այնտեղ հաստատուել, բայց դիւանագիտական բարդութիւնների պատճառ լինել չուզենալով՝ ապա անցան Հայաստան։ Այս ժամանակից է որ սկիզբ է առնում Արշակունիների եւ Մամիկոնեանների բարեկամութիւնը։ Արշակունիները լաւ հասկացան որ աւելի ձեռնուռ է Մամիկոնեանների հետ բարեկամ մնալ քան թշնամի։ Չէ որ ձեները անուանի եւ ազգեցիկ սոհմից էին եւ նրանց սիրաշահելով, Արշակունիները իրենց կողմէն էին գրաւում Պարթեւաստանի եւ Հայաստանի մէջ բնակող բազմաթիւ հնդկ-արի գաղթականների համակրութիւնը։ Այս է պատճառը, որ Պարթեւ թագաւորները՝ թէեւ ստիպուած էին բարդութիւններից ազատուելու համար հեռացնել ձեներին իրենց երկրից՝ այնուամենայնիւ շարունակում էին հովանաւորել։

Ո՛ր հաստատուեցին Մամիկոնեանները, Հայաստան գալով։ Յայտնի է որ նրանց գլխաւոր կալուածները գտնւում էին Տայքում եւ Ճարսում։ Գևորգա-

սութիւն պէտք է տալ Տայքին. հաւանականագոյնս այս նահանգի մէջն էին բնակութիւն հաստատել անուանի եկու որները եւ ահա ինչո՛ւ։

1. Ըստ Սեբեոսի եւ Ղորեսնացու ձեների բնակութեան համար ընտրուած է եղել «եղ երկիր», Տարակոյս չկայ որ «եղ երկիր» ասելով աւելի շատ Տայքը պէտք է հասկանալ քան Տարսն, վասն զի Տայքն էր Հայաստանի ամենահեռու որ նահանգը՝ Պարթեւաց երկրի նկատմամբ։

2. Մամիկոնեանների ազգակից Օրբելեանները հաստատուել էին Գուգարքում, այսինքն Տայքին սահմանակից մի նահանգի մէջ։

3. Թէ Տայքի եւ Թէ Գուգարքի մէջ շատ զօրաւոր է եղել հնդկ-արիական տարրը։ Միայն այդ տարրի ներկայութեամբ է որ կարելի է բացատրել Տայքի եւ Գուգարքի շատ գաւառների անունները փոքր (որ է սանսկրիտերէն՝ քաղաք)¹ վերջաւորութեամբ (Տեա Զմինչ «Ивсл. и ста-тъи», 78)։ Ու միայն Հայաստանի, այլ եւ չորակայ երկրների մէջ այժմս էլ բնակում են մի շարք ցեղեր, որոնց ծագումը կապ ունի Մամիկոնեանների եւ առհասարակ հնդկ-արի գաղթականների հետ²։ Բուրյո

¹ Հայաստանի մէջ այս եւ այն կողմ պատահում ենք աշխարհագրական անուններ, որոնց կապը Հնդկաստանի եւ սահմանակից երկրների հետ ակնհայտ է։ Օր. համար՝ Բալէ եւ Սանապի անունները ցոյց են տալիս որ Հայաստանում եղել են Սանսկրիտ եւ Բալէներ՝ Պամբիկի եւ Բալչարից գաղթած հնդկաբնիկներ։

² Հայաստանում եղել են, ինչպէս կարելի է կարծել (եթէ միայն հաւատալով Զմինչի Գլխին), եւ սու հնդկները։ Նշելով Վարդանէ Ծեղը, Վարդանէ Զեար (Կուրան), Վահանեան լեռնաշղթան (Սևաբաթ լեռնաշղթայի շարունակութիւնը) Վարդանէ գեղաբազմաբնիկները։ Նշելով Բալչարից անունները ցոյց են տալիս որ մեր երկրում եւ շրջակայումս ամենուրեք ցրուած են եղել ցեղեր, որոնց համար Պամբիկ մի գաւառի հնչիւն չէր (Վահան, Վարդան)՝ Պամբիկան աշխարհագրական անուններ են, նորա մասին ստորեւ։

¹ Եւրկիթ, յառաջարան։

² Եւրկիթ, մաս Լ։

³ Ըստ երեւութի Պամբիկ վրայով, վասն զի ուր էր ամենայարմար ծանապարհը։

Մանգուրներ եւ Մովկացիք¹, Օս Մամի-սոնցիք² եւ այլն անոր ժողովուրդներ արդեօք դորա լուաւոյն ապացոյց չեն։ Անգղու-շուիթին կը լինէր, ի հարկէ, ասեւ, որ Մովկացիք, Մամիսոնցիք եւ այլք³ Մամի-կոնեաների սերունդ են։ Բայց պէտք է յիշել որ Մամիկոնեանք, ինչպէս եւ Օրբէլեաններ, Հայաստան եւ Վրաստան գալով, իրենց հետ բազմաթիւ զինակիր-ներու ծառաներ ունէին։ Շիժէ վրացական աւանդութեան հաւատանք (տես Զու-րինովի ձեռագիրների հաւաքածուն) Օր-բէլեաններն իրենց հետ ունէին 5000 զե-նուոր։ Մամիկոնեաններն էլ գալով եւ ին «ամենայն աղելուն»⁴։ Արդեօք Մամիսոնցիք, Մամիսեզներ եւ այլ յեղեր չեն կարող Մամիկոնեաների եւ Օրբէլեանների շքամբի ու զօրքի սերունդ լինել։ Աւելորդ չէր լինի շեշտել որ Մամիսոնցիք (Օս) մեր դարեւորների առաջին դարերին բնակելիս են եղել Լա-զիկայում⁵, այսինքն այն երկրում, որից հեռու չէր Մամիկոնեանների սկզբնական բնակատեղին։

Նախ քան վերջացնել թղթ եմ տալիս ինձ՝ մի քանի խօսք ասել այն անունների մասին, որոնք, իմ կարծիքով, կարող են աւելի եւս լայն ափսեւել Մամիկոնեան-

ների (եւ նոցա հետ մասամբ՝ Օրբէլեանների) ծագման վերայ։

Այնեւրեւ է որ Մամիսոն (Մանգուր) ոչ թէ որոշ անձի անուն է, այլ այսպէս կոչուում էր Օնեաց Տան ամեն մի նահապետ, վասնզի դա տիտղոս է ու նշանակում «Մանաց իշխան»։ Սեբէոսի յիշած «Ման եւ Կոն»ը թիւրիմացութեան արդիւնք է։ «Մանգուրն», կամ «Մամգուրն», երկու մասի բաժանելով՝ մեր պատմիչը ստա-ցել է «Մամ(իկ) եւ Գուն (Կոն, Կո-նակ)»,։

Ղեկնաբանութեամբ նշանակում է ճենացի Բակուր, Բակուր՝ Օնե Տոհմից։ Մեր պատ-միչների Բակուրը կարող էր Օնե կոչուել այն պատճառով, որ նրա մայրը (ըստ Սեբէոսի) Օնե Տոհմիցն էր։

Օնեները, յաղթուած լինելով, կարող էին իրենց երկրի փոխարէն ստանալ (հար-կաւ՝ ապստամբութիւնից առաջ)՝ հեռա-ւոր Կաւանմը։ Որ Պամիրը եւ շրջակայ երկիրները Մամիկոնեաններին անձանոթ չէին, դորան ապացոյց՝ Վարդան, Վաչէ, Վահան անունները, որ այնքան յաճախ կրկնուում են նրանց մէջ։

Վաչաւ՝ անունն է մի գետի, որ սկիզբն է առնում Պամիրեան լեռների արեւելեան կողմից։

Վահանն է կոչուում այն լեռնաշղթան որ գնում է Մեծ Պամիրեան շղթայից դէպի փոքր Պամիրեանը։ Նոյնտեղն են գտնուում Վահան-Դարիա գետը եւ Վա-հան բերդը։ Վահան նահանգը պատկանում է Աթղանիստանին։

Վարդան-Ջի կոչուում էր Պամիրի սահմանակից Սոգդիանայից մի քիչ դէպի հիւսիս գտնուող մեծ քաղաքն ու բերդը։

¹ Բակուր տիտղոս էր ինչպէս թագաւորների։ Տես St. Martin „Mém. sur l'Arm.“, հատ. Բ.։

¹ Մանգուրների մասին՝ Հ. Աւագեւեան «Երկու քաղաք», 8։

² Մամիկոնեւ կամ Մամիկոնցի ճեղք մասին՝ Լինչ «Հայաստան», Բ. 1, 542 ըստ Զ. Ա. Քարապետի։

³ Օս-ի Մամիկոնեւի մասին՝ Դ. Բ. Քաթիկոս «Материалы для истории осетин» («Сборн. свѣд. о кавк. горцах», 3, V, стр. 7) Մամիսոնցիները, ըստ Քաթիկոսի, բնակուում էին Լազիկայում եւ ունեցել են մի բերք Բուխլուում անունով (անդ.)։ Արդեօք Բուխլուում՝ անունը կապ չունի ճաշքի Բուխլու գետի հետ։

⁴ Մամիկոնեւ իմ Մամիկոնեւ չէրէպական մի բազմաթիւ (մոտ 2000 տուն) ճեղք է, որ բնակուում է Կու-րանեան լեռնում, հիւսս. Կովկասում (Дьячковъ Гварасовъ стр. 238, «Изв. Кавк. Отд. Р. Г. О.» т. XIV, 1901)։

⁵ Խոր. Բ., 81։

⁶ Լիճաք «Материалы».

Պովաստում գոյութիւն է ունեցել մի քաղաք, որի անունը մինչեւ այժմ էլ անբացատրելի է մնացել: Այդ անունը մի աւելորդ անգամ ապացուցում է Ձինաստանցի գաղթականների ներկայութիւնը Հայաստանում ու շրջակայ երկրների մէջ: Դա թունանն է¹, մի քաղաք, որ գտնւում է եղել Օրբէլեանների կառւածքներից ոչ հեռու, եւ նոյնիսկ գուցէ նրանց պատկանում էր: Ձինեւն «Թունան» նշանակում է «մորուքաւորների երկիր» (մորուքաւորների անունը չինացիները տալիս էին հնչիկարներին): Թունան կոչւում էր (եւ է) Ձինաստանի այն նահանգը, որի մէջ բնակում էին հնչիկ արիւնքը (մաները) եւ միայն նրանք էին, որ կարող էին Գովկաս բերել այդ տարօրինակ անունը, որ յիշատակ էր իրենց հայրենիքի:

Ըստ Սեբէոսի Մամգուներ (Մամն ու Կոնակը) եղել է որդի «Կառնամայ նախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճինաստանի»: Ըստ իս՝ Կառնամ անձի անուն չէ, ինչպէս որ ընդունուած է կարծել, այլ նահանգի անուն: Հիները մի նախարարի մասին խօսելիս աւելի նշանակութիւն էին տալիս տոհմական (կամ այս անձին ստորադրեալ գաւառի) անունը քան անձնականին: Ուստի «Կառնամայ նախարար», ըստ իս պէտք է հասկանալ Կառնամ աւելորդի նախարար: Կառնամը, հաւանականաբար, այն նահանգն է, որ

գտնւում էր Պամիրից դէպի հիւսիս, Կառա եւ Ծամի գետերի միջեւ եւ պատկանում էր Ձինաստանին: Դա այժմեան Փերգանի հովիտն է:

Դըրախայո-Ինն. Մամիկոնեանները սերունդ են Ձինաստանում բնակող Հնչիկ արիւնքի (Մաների) իշխանական հզօրագոյն մի հարստութեան՝ Ճին կոչուող ծան: Իրենց նահանգը կորցնելով՝ նրանք ստիպուած եղան հպատակուել Յին յաղթական հարստութեանը: Մակայն յարմար առիթից օգտուելով, ձեները, ապստամբութեան գլուխ պարզեցին, բայց նորից յաղթուեցան եւ այս անգամ ստիպուեցան գնալ դէպի հեռու երկրներ: Հայաստան եկան Պամիրի եւ Պարթեւաստանի վրայով եւ տեղաւորուեցին Տայք նահանգի մէջ: Այս եղաւ ոչ ուշ քան Ա. դարը (Մ. Բր.): Ծարծոյ (աւելի ճիշտն ասած՝ նրա մի մասը), հաւանորէն ձեռք բերին Գ. դարի վերջի թուերին, իսկ սպարապետութիւնը նրանց մէջ ժառանգական է եղել շատ վաղ ժամանակից, մեր գարեջրանից էլ առաջ*:

ԻՇԵՈ. ՄԴԻԲ. ԹՈՂԱՄԱՆԵԱՆ

* Խորհիւ ուշադրութեան արժանի է նետաքորական եղբայրացութիւնս, որով զոսացուցիչ հաւանականութիւն կ'ընդունի հայկական ասանդութիւնը Մամիկոնեանց ծագման մասին (ստ Բիւզանդայ, Մանունի-Սեբէոսի, Խորենացոյ, Ջենոբայ եւն), եւ կաւկասեան գաղթական ժողովրդող Նկստմամբ Ծորագոյն լուստորութիւնները կը տարին: Արդէն տարիներ յառաջ (1908) քննարկեց եւ ցոյց տուած էր Ռոստի եւ ջրէականից քաղաքներու, գետերու անունաց վրայ ժնական հետքեր, թէն օրաթերթի մէջ (Վոսպ) ըլլալով Թերիս ուշադրութեան շարժանացաւ: Հետաքրքրական է նա այն որ Է դարուն (390—628 մ. թ. թ.) ժնացի պատգամաւորներ եւ ծանօթ կ'ընդունին ի Տիւրքի հայկական ասանդութեան՝ ժնական գուանները լսած՝ «Եւսն գոռաւաք եւ ի մորուք» (ի ժնաց) աշխարհին յերգոյ խորհանգ (էջ 12): Մանունի (ըստ իս վերջապէս Էրդոյնի) այս եւ յաղթող տողերը՝ յառաջ բերուած ժն պատգամաւորներու քննելն, ունին ասելի նշանակալից քովագականութիւն, քան Փաստոսի մը կամ Խորենացոյ տողերը նոյն տիւթի մասին:

Է. Ն. Ա.

¹ Խունանը, ըստ Էմբի («Исследования и карты», 163) գտնւում է եղել Չորագետի մէջ: Քարթլեան-Յիւսեփեայից (էջ 21) երևում է որ Քարթլոսը չինել է առել մի բերդ Կուրի ափին, եւ այդ բերդին կից գոյացած քաղաքի անունը եղաւ Խունան: Ըստ արաբական մի պատմի՝ Խունանը հիմնուած է եղել Գ. դարում (Ն. Բր.) Փառնաւաղ վարչ թագաւորի ձեռքով: (Иосифъ «Города въ Грузіи», էջ 39 . 40.) Յայտնի է որ Օրբէլեանք՝ վրաստան գաղթել՝ ստացան մի միայն Օրբէթ, այլեւ՝ գաւառաւ բազմա եւ ասանդանքաւ եւ բերդաւոր (Օրբէթ, 1911 թ. հրատ.) էջ 371):

